

Ю. О. Каганов, О. Я. Ясеницький

ЕКОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ У ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-Х – 1991 РР.)

На сьогодні Запорізька область є одним із найбільш неблагополучних в екологічному плані регіонів не тільки України, а й всього пострадянського простору. На території області наявний складний комплекс екологічних проблем, до яких можна віднести забруднення промисловими викидами атмосфери, гідросфери і ґрунту, значною мірою скорочення природних ресурсів, видової різноманітності флори і фауни, порушення унікальних природних ландшафтів.

Історичний досвід доводить, що екологічні проблеми, не маючи, на перший погляд, політичного забарвлення, виявляють тісний зв'язок з суспільно-політичною ситуацією. Породжені часом байдужістю владних структур до довілля екологічні питання можуть виступати дієвим інструментом впливу на владу. Періодом, що яскраво показав такий взаємозв'язок екології і політики, стала доба горбачовської "перебудови".

У представленій статті пропонується на матеріалах Запорізького регіону другої половини 1980-х – 1991 рр. проаналізувати ставлення партійно-державної влади до проблем довкілля, дослідити передумови виникнення неформального опозиційного екологічного руху, його ґенезу, форми і методи прояву; взаємовідносини екологічних організацій і владних структур.

Дослідження названої проблеми має суспільну значущість, адже демонструє потенціал екологічного питання у справі побудови громадянського суспільства. Вивчення екологічної проблеми в руслі суспільно-політичних тенденцій може допомогти налагодити більш конструктивні взаємовідносини між неурядовими екологічними організаціями, органами державної влади та політичними партіями в сфері природоохоронної діяльності на регіональному рівні.

В історіографії означена проблематика не ставала предметом окремої уваги науковців. Значна кількість публікацій щодо екологічного питання наприкінці 1980-х рр. у місцевій періодичній пресі не перейшла у ранг наукового осмислення проблеми і до сьогодні.

Маємо констатувати певний масив емпіричного матеріалу відносно екологічної ситуації у Запорізькій області, що подається, зокрема, у роботах А. Нестеренка [1], Л. Мельника [2]. Автори на конкретних цифрових даних доводять, що наприкінці 1980-х рр. Запорізька область стала зоною екологічного лиха, хоча не аналізують причини такого катастрофічного стану довкілля.

Про злочинне замовчування та перекручування інформації щодо стану навколишнього середовища в радянські часи йдеться у брошурі А. Пальма "Брехня на душу населення" [3]. Зокрема, автор звинувачує керівництво металургійних комбінатів Запоріжжя у приховуванні реальних обсягів шкідливих викидів в атмосферу та необґрунтованому підвищенні норм граничнодопустимішої концентрації шкідливих речовин.

У контексті загальноукраїнської проблематики екологічна криза в Запорізькій області знайшла відображення у дисертаційному дослідженні С. Васюти [4]. Автор виділяє головні передумови виникнення екологічної проблеми в Запорізькій області, такі як надмірне техногенне навантаження та бюрократичне ставлення до питання охорони природи з боку партійно-державної влади.

Наслідкам Чорнобильської катастрофи для Запорізької області присвятили свою роботу запорізькі автори М. Костенецький та Г. Грібненко, в якій приділяється увага реакції громадськості регіону на цю подію [5].

Питання зародження позадержавного екологічного руху на території Запорізького краю розглядав київський дослідник-еколог В. Борейко. У роботі "Белые пятна истории природоохраны. СССР, Россия, Украина" [6] автор доводить, що головна причина виникнення екологічного нонконформізму полягала у неспроможності партійно-бюрократичних верхів вирішити екологічну проблему Запорізького регіону.

Першою спробою зібрати свідчення учасників опозиційного руху, матеріали їх приватних архівів, а також врятованих від знищення у 1991 р. компартійних документів здійснив професор Ф. Турченко, який у новітній монографії "Запоріжжя на шляху до себе..." подає, серед іншого, панораму розгортання екологічного спротиву у Запоріжжі, зокрема безпрецедентної акції "пікету на трубах" 1991 р. [7]

У другій половині 1980-х рр. екологічні проблеми Запорізького краю вийшли за суто природоохоронні рамки, набувши соціального та політичного значення. В умовах загальної демократизації суспільства яскраво проявилася декларативність та аморфність запланованих партійно-державною владою Запорізької області програм, спрямованих на вирішення давно назрілих екологічних проблем.

Так, 1983 р. у Запоріжжі була прийнята комплексна цільова програма “Біосфера”, яка мала розв’язати гострі питання охорони навколишнього середовища, тваринного і рослинного світу області [3, с.41]. За цим планом передбачалося зменшувати промислові викиди в атмосферу на 96 тис. т у рік, у водойми – на 96 млн кубометрів у рік [8, с.18]. Для виконання цієї програми планувалося виділити і освоїти понад 6000 млн рублів [8, с.19].

У рамках програми усі запорізькі підприємства чорної металургії розробили і обговорили з виконкомом місцевих рад народних депутатів довгострокові програми з охорони навколишнього середовища [9]. Найбільш важливою у цьому сенсі була програма “Запоріжсталі”. Вона передбачала реконструкцію сталеплавильного виробництва, заміну застарілого мартенівського обладнання на нове конверторне з безперервним розливом сталі. Така реконструкція давала б можливість зменшити на третину викиди в атмосферу від сталеплавильного виробництва [10]. Природоохоронною програмою “Запоріжсталі” передбачалось також будівництво додаткових газоочисних споруд для доменних печей і агломераційних конвеєрів, модернізація діючих очисних споруд [10].

Однак ці плани здебільшого залишилися на папері. Як і раніше, партійно-бюрократичний апарат виявився байдужим до питань охорони природи, здоров’я людей. У листі робітників “Запоріжсталі” А. Гриба, А. Ломовцева, В. Орлова міністру чорної металургії СРСР С. В. Колпакову зазначається: “Більш за все нас хвилює сам підхід до реконструкції комбінату. Не перебільшуючи, прямо скажемо: наявне пряме порушення принципів, про обов’язкове виконання яких говорив на XXVII з’їзді ЦК КПРС М. С. Горбачов. Ці принципи вимагають компетентного підходу до реконструкції і пріоритету в цій справі природоохоронних програм” [10].

Директор комбінату “Запоріжсталь” В. Сацький і секретар парткому Л. Анісімов заявили: “Нас звинувачують майже в екологічній диверсії. Чисте повітря – це, звичайно, добре, але заради нього ніхто не буде відмовлятися від дешевого легкового автомобіля, адже “Запоріжсталь” робить якісні прокати для автомобілебудування” [10].

Очевидно, що керівництво запорізьких металургійних підприємств власні меркантильні інтереси ставило вище, ніж питання реконструкції і чистого виробництва.

На виконання постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 07.01.1988 р. № 32 та постанови ЦК Компартії УРСР та Ради Міністрів УРСР від 08.11.1988 № 357 “О коренной перестройке дела охраны природы в стране” функції з питань охорони навколишнього природного середовища, контролю, регулювання використання природних ресурсів від усіх міністерств, відомств та організацій були передані до Держкомприроди. На базі Запорізької обласної інспекції з охорони природи було утворено Запорізький обласний комітет з охорони природи [1, с.65].

Ця установа на регіональному рівні мала забезпечувати реалізацію довгострокових пріоритетів екологічної безпеки та охорони навколишнього середовища через впровадження загальнодержавних та регіональних природоохоронних програм, їх інтеграцію в програму соціально-економічного розвитку області [1, с.66]. Діяльність обласного комітету з охорони природи охоплювала усю Запорізьку область. У складі комітету працювало 50 відділів і підрозділів, Запорізький районний комітет (Запоріжжя разом із Запорізьким і Вільнянським районами) та п’ять районних комітетів: Бердянський, Мелітопольський, Токмацький, Пологівський [1, с.67].

Однак, провідну роль у Запорізькому обласному комітеті природи, як і в аналогічних природоохоронних установах, відігравали не професійні екологи, вчені-природознавці, а виключно бюрократи.

Отже, партійно-політична влада в області, незважаючи на існування природоохоронних програм та діяльність відомчих природоохоронних органів, не зуміла вирішити жодного гострого екологічного питання, що мали місце в Запорізькому регіоні. Крім цього, владні структури продовжували чинити опір недержавним екологічним формуванням, намагаючись взяти їх під свій контроль. Усе це стало додатковим фактором, що призвів до розгортання широкого екологічного неформального руху в Запорізькій області в другій половині 1980-х рр.

Екологічний неурядовий опозиційний рух – відносно новий феномен суспільно-політичного життя країни, який відображав поступове пробудження масової громадської свідомості населення. Основні характерні риси екологічного неформального руху в Запорізькій області в цілому повторюють загальноукраїнські тенденції:

- стихійний процес формування;
- розбудова неформальних природоохоронних структур “знизу” під впливом громадської ініціативи;
- відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності;
- обрання, а не призначення лідера на основі визнання його авторитету та компетентності;
- відносно високий ступінь самостійності та незалежності від державних і політичних структур;
- урбаністичний характер, тобто екологічний рух зосереджений був переважно в містах. Це пояснюється невеликою суспільною і громадською активністю сільського населення;

– наявність у складі екологічних неурядових об'єднань великої кількості людей з вищою освітою, представників творчої та наукової інтелігенції, а також людей, що мають спеціальну освіту: екологів, біологів, медиків тощо;

– з самого початку природоохоронний рух не мав політичного забарвлення, а носив громадський характер. Проте з розвитком процесу “перебудови” екологічні гасла стали все ширше і ширше політизуватися, використовуватися для боротьби з існуючим у державі ладом [11, с.19].

На перших порах цей процес мав стихійний характер і охоплював в основному молодь і деякі прошарки інтелігенції. Скерований цей рух був проти подальшого будівництва Запорізької АЕС та за зменшення техногенного навантаження на довкілля запорізькими промисловими гігантами. У 1987 р. студенти-екологи організували збір підписів населення проти будівництва Запорізької АЕС [12, с.19].

З розвитком перебудови екологічна криза стає одним з каталізаторів процесу національно-демократичного відродження України, адже для свідомої частини населення стає цілком зрозумілим, що лише з набуттям Україною власного державного суверенітету можливе вирішення тих екологічних проблем, які накопичувались десятиліттями при радянській владі. Відбувається організаційне оформлення та поступова політизація екологічного неформального руху.

У Запорізькій області в цей час утворюються недержавні екологічні об'єднання: “За екологічну перебудову”, “Зелена гілка”, “Лікарі Запоріжжя за перебудову”; діють місцеві відділення всеукраїнських екологічних рухів, наприклад Української екологічної асоціації “Зелений світ”. Свої головні завдання екологічні організації на теренах Запорізького краю вбачали, в першу чергу, у тому, щоб тиснути на владні структури з метою привернути їх увагу до стану довкілля в області, пробудити екологічну свідомість суспільства [13].

Для виконання цих завдань екологічні неформальні угруповання Запорізької області використовували такі засоби, як проведення мітингів, пікетів, написання петицій в органи влади, проведення просвітницької роботи серед населення, розповсюдження літератури та кінофільмів на екологічну тематику [13].

На шпальтах місцевих газет вперше за всю радянську історію були опубліковані дані про перевищення запорізькими металургійними підприємствами гранично допустимих норм шкідливих речовин в десятки разів, про високі, порівняно з іншими областями України, рівні захворюваності та смертності в Запорізькій області. У Запоріжжі відбувся прем'єрний показ документального фільму “Усталые города”, де розповідалось про екологічні проблеми індустриальних центрів Радянського Союзу, таких як Магнітогорськ, Норильськ, Кривий Ріг, проте Запоріжжю у фільмі була приділена головна увага. Ця кінострічка, яка потім була заборонена до показу цензурою, призвела до справжнього фурору серед населення [14].

5 червня 1988 р. у Запоріжжі на пл. Фестивальній відбувся екологічний мітинг, присвячений Всесвітньому дню охорони навколишнього середовища. Організаторами мітингу, крім місцевих органів державної і партійної влади, були і неформальні об'єднання, такі як “Зелений світ”, “За екологічну перебудову”. З боку неформалів лунала гостра критика діяльності органів влади, підприємств важкої промисловості в галузі охорони природи. Разом з цим було висунуто низку конструктивних пропозицій щодо покращення екологічної ситуації в місті і області. Багато хто з виступаючих, проте, не займав такої радикальної позиції, як представники неформальних екологічних організацій, а зазначив, що мета мітингу – допомогти міськвиконкому у виробленні послідовної, принципової політики щодо покращення екологічного стану навколишнього середовища [15].

Сам факт проведення такого мітингу свідчив вже про зростання громадської активності широких верств населення та був виявом демократизації життя суспільства.

У липні 1988 р. представники екологічних неформальних організацій зустрілись з директором алюмінієвого комбінату І.Бастригою [16]. Під час зустрічі “зелені” організували показ для керівництва комбінату документального фільму, в якому порівнювався екологічне становище навколо алюмінієвих заводів у Західній Європі та у Радянському Союзі. Директор ЗАЛКу запевнив тоді природоохоронців, що найближчим часом буде створена делегація, до якої ввійдуть представники заводууправління та екологічних організацій, для того, щоб здійснити візит до Нідерландів з метою вивчення досвіду природоохоронної роботи на алюмінієвих виробництвах. Проте, звичайно, ця обіцянка виконана не була [16].

Ще один аспект, який демонстрував зростання неформального екологічного руху та зародження екологічної свідомості населення Запорізької області, був пов'язаний з проблемою будівництва нових мостових переходів через річку Дніпро в місті Запоріжжі.

Ця проблема мала давнє коріння. Як відомо, у другій половині ХХ ст. Запоріжжя розвивалося швидкими темпами. На правому березі Дніпра виникли нові житлові райони (Хортицький, Ленінський), біля них зросли потужні промислові зони (завод перетворювачів, пивний завод, завод “Супутник”, завод “Весна” тощо) [17]. До того ж через Запоріжжя пролягла автомобільна траса, що

зв'язувала Дніпропетровськ з південними регіонами України, внаслідок цього транспортний потік через наше місто виріс у багато разів. На кінець 60-х років виявилось, що існуючі мостові переходи через острів Хортицю (мости Преображенського) разом із греблею Дніпрогесу вже не відповідають тогочасному транспортному навантаженню міста. Виникло питання про будівництво нової транспортної розв'язки разом з новими мостами [17].

Генеральний план міста Запоріжжя за 1965 р. передбачав зведення нової траси мостів з лівого берега на острів Хортиця і з острова на правий берег. Однак на початку 70-х років було розпочато будівництво нового машинного залу Дніпрогесу (так званий Дніпрогес-2), і рух автотранспорту греблею був зупинений. Виникла гостра проблема зв'язку Ленінського району з центром міста. Тому проект будівництва мостового переходу через обидва русла Дніпра був відкладений, натомість розпочато будівництво нового мосту, що поєднував Ленінський район з островом Хортицею. В експлуатацію міст був введений у 1974 р. [17].

Однак новий міст не вирішував існуючої транспортної проблеми. З кожним роком зростав Хортицький житловий масив, більша частина населення якого працювала або навчалась на лівому березі Дніпра. Тому наприкінці 1970-х рр. знову довелося повернутися до варіанту прокладання мостового переходу через Новий і Старий Дніпро і острів Хортицю. Перший технічно-економічний проект цього переходу був виконаний Київським філіалом "Союздорпроекту" та інститутом "Дніпроград" в 1980 р. [17]. Даний проект передбачав будівництво вантового та арочного мостів, що перетинали б острів Хортицю. Однак цей варіант викликав бурхливу дискусію у засобах масової інформації, через те що в екологічному плані він був далеко не бездоганний. Каменем спотикання виявився саме острів Хортиця. На той момент острів вже набув статусу державного заповідника і закономірно вважався святинею не тільки Запорізького краю, а й усієї України.

На думку багатьох екологів і громадських діячів, проект будівництва мостів через Хортицю мав варварський характер по відношенню до острова, адже порушував екосферу заповідника. З середини 80-х років, з початком перебудовчих процесів у Радянському союзі, все гучніше залунали голоси національно свідомої частини української інтелігенції (О. Гончара, В. Чорновола, І. Світличного, Л. Лук'яненка) з вимогою зберегти для нащадків таку унікальну пам'ятку природи і історії, як острів Хортиця [17].

У 1986 р. журналісти низки запорізьких періодичних видань, таких як "Індустріальне Запоріжжя", "Комсомолец Запоріжжя", "Запорозька Січ", вирішили об'єднати зусилля в боротьбі за врятування острова Хортиці. Ними був створений так званий "Комітет по Хортиці". До складу комітету увійшли запорізькі журналісти К. Сушко, Н. Горошко, Н. Лобач, В. Лазько, В. Філіпов [18].

Ця організація створювалася для слідкування за порядком в національному заповіднику, боротьби з браконьєрством, збереження рідкісних видів рослин і тварин. Проте з часом головним завданням Комітету стала робота з роз'яснення населенню шкідливих екологічних наслідків прокладання мостового переходу через острів Хортиця [18].

У вересні 1987 р. Комітет виступив із заявою з даного питання. Члени організації визнавали необхідність вирішення транспортної проблеми в місті шляхом будівництва нових мостів, але замість проекту, що залучав Хортицю, Комітет запропонував свої альтернативні варіанти. Одним з варіантів було будівництво нового моста південніше острова, інший передбачав зведення моста вище греблі Дніпрогесу. Таким чином, Хортиця залишалась осторонь будівництва. Для затвердження цих проектів Комітет запропонував провести серед населення міста референдум. Міська влада з легкістю погодилась на народне опитування, адже чиновники вважали, що жителі міста, втомившись від постійних транспортних проблем, підтримають варіант будівництва мостів через острів Хортицю [18]. На референдум були виставлені усі три проекти – один від влади і два від Комітету. Однак проведене опитування виявило, що населення не підтримує проект будівництва мостового переходу через острів Хортицю, а надає перевагу двом іншим варіантам. Очевидно, що причиною цього факту було те, що народ почав більше цінувати рідну природу і цікавитись рідною історією, що свідчило про початок пробудження національної свідомості суспільства [18].

Результатом референдуму стало створення Державної комісії, до складу якої увійшли представники партійного і державного апарату, наукові і громадські діячі. Комісія доручила Запорізькому облвиконкому провести еколого-економічну експертизу можливого будівництва мостового переходу через острів Хортицю. Активісти Комітету, яких у пресі вже називали "неформалами", вимагали від влади якомога об'єктивніше сформулювати можливі негативні наслідки, що загрожували заповіднику [19, с.3].

Результатом роботи Державної комісії став висновок, що відхиляв варіант будівництва мостового переходу через острів Хортицю, як економічно невигідний і екологічно шкідливий. Був рекомендований до проектування варіант нового мосту, нижче острова Хортиці. Це рішення було підтримано Академією наук УРСР, Міністерством культури УРСР, Комітетом з охорони природи УРСР, Українським товариством охорони природи. Віце-президент Академії наук УРСР академік

К.М. Ситник висловився з цього приводу: “Для мене заповідник – поняття святе. Заповідник – слово святе, непорушне. Заповідник Хортиці, як і будь-яку територію, що оголошено заповідною, треба берегти з цілковитою відповідністю значенню слова “заповідник”. Ані мостів, ані доріг, ані будинків навіть поблизу заповідника будувати не можна. Це аксіома, це абсолютна істина! Тільки останній невіглас може сумніватися щодо апріорності цих примітивних істин. Тільки низький рівень культури, безпосередньо екологічної, дозволяє людям дискутувати щодо цих явних, однозначно вирішуваних питань. Тут нема предмету для дискусії” [19, с.4].

У 1990 р. радянський фонд культури під керівництвом академіка Д. Лихачова надіслав лист Раді Міністрів УРСР, у якому зазначалося, що використання заповідних земель Хортиці під будівництво мостового переходу суперечить Закону СРСР про охорону пам’яток історії і культури та Закону про охорону навколишнього середовища [19, с.4].

Фактично, це була перша перемога неформального екологічного руху в Запорізькій області над партійно-бюрократичною владою.

Відносини екологічного неурядового руху з владними структурами Запорізької області можна охарактеризувати як складні та суперечливі. Звичайно, влада без особливого ентузіазму ставилась до факту існування структур, невідконтрольних відомчим установам. З боку керівництва Запорізької області постійно лунали звинувачення у бік неформальних об’єднань за “обмеженість”, “критиканство”, відхід від комуністичного бачення впливу соціалістичної економіки на природу, мовляв, “дим із соціалістичної труби не забруднює небо” [20, с.105].

У доповідній записці керівника відділу пропаганди і агітації Запорізького обкому партії Є.Г. Карташова ця ситуація характеризувалася наступним чином: “Нерідко ініціативні групи, не знаходячи підтримки у радянських і партійних органах, суспільних організаціях, об’єднуються у неформальні групи. Так, наприклад, бюрократичне ставлення до ентузіастів охорони природи в м. Запоріжжі з боку обласної Ради охорони природи призвело до виникнення неформальної групи “Зелена ветвь”. У зв’язку з цим необхідно організувати публікацію на сторінках обласних газет, у передачах радіо і телебачення матеріалів, які б свідчили про виконання в області норм законодавства про охорону природи і недопущення їх порушення” [21, ф.102, оп.38, спр.122, арк.17].

Крім цього, в записці відзначалась політизація діяльності неформальних екологічних об’єднань: “Акцентуючи увагу суспільства на вирішенні питань екологічного характеру, окремі учасники цих об’єднань опускаються до демагогії, критиканства і очорнення політики Радянської держави і партії” [21, ф.102, оп.38, спр.122, арк.17].

Звичайно, бюрократична влада намагалась встановити відомчий контроль над неформальними екологічними організаціями в області, наприклад, залучаючи активістів цих організацій до природоохоронної діяльності державних органів. Наприклад, на початку 1988 р. з членів неформальної групи “За екологічну перебудову” було сформовано бригаду громадського контролю при міській санітарно-епідеміологічній станції. 7 червня 1988 р. постановою обкому була створена робоча група з охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів краю. До робочої групи увійшли також і активісти неформальних екологічних організацій [21, ф.102, оп.38, спр.299, арк.4].

Хоча неформальний екологічний рух погоджувався на співпрацю з владними структурами, дуже часто їх співпраця залишалась суто декларативною. Партійно-політична влада здебільшого намагалась вирішувати давно назрілі екологічні проблеми шляхом прийняття нових постанов, резолюцій, наказів, шляхом створення нових бюрократичних органів, що, звичайно, не могло дати ефективних результатів.

Для того, щоб привернути увагу громадськості до екологічних проблем, природоохоронним організаціям доводилося вдавались й до нетрадиційних, радикальних заходів.

Так, широкого розголосу в Запоріжжі і за його межами набула екологічна акція за участі представників іногородніх – російських і українських (Саратов, Нижній Новгород, Київ, Москва, Брянськ) і місцевих (Запоріжжя) екологічних рухів, а також анархо-синдикалістів, що відбулася в промисловій зоні Запоріжжя у липні–серпні 1991 р. [7, с.215] і дістала назву “Пікет на трубах”.

19 липня, напередодні Дня металурга, на вул. Діагональній поблизу заводу “Коксохім” активісти акції встановили близько 20 наметів і заявили про свій намір добиватись зменшення рівня шкідливих викидів в атмосферу міста. За словами учасників пікету, вони зібрались з різних міст Радянського Союзу, об’єднані спільною метою – допомогти жителям Запорізького краю “дихати вільніше” [22].

Учасник акції Сергій, що приїхав з міста Шевченко (Казахстан) заявив в інтерв’ю “Робочій газеті”: “Ми вимагаємо, щоб на кожному підприємстві були встановлені фільтри очистки повітря і води. Також місцева влада повинна вчасно інформувати громадськість про екологічний стан в місті і про зв’язок екології з рівнем захворюваності. Хай що завгодно роблять спеціалісти, але заводи не повинні отруювати людей!” [22].

Вичерпавши парламентські методи боротьби (звернення до міськради, до керівників підприємств, у пресу) і спостерігаючи пасивність громадян, що втратили надію на поліпшення становища, табір протесту перейшов до більш активних дій.

19 липня о 5 годині ранку 8 представників табору: О. Жарков (Саратов), С. Фомічев (Н. Новгород), А. Сушко (Харків), Д. Рюмін (Казань), С. Нариков (Шевченко), А. Розенвайн (Київ), А. Зворський (Київ), Надія Шевченко (Київ) окупували 2 труби коксового цеху Запорізького коксохімічного заводу.

Основні вимоги, зафіксовані у прес-релізі екологічного табору протесту, зводилися до наступного: безперебійна й ефективна робота очисних споруд та припинення шкідливого виробництва за їх відсутності, розсекречення екологічної інформації, незалежна інспекція підприємств-забруднювачів, зупинка пекококсового цеху, зниження обсягів переробки кам'яновугільної смоли, припинення фінансування реконструкції алюмінієвого комбінату, встановлення штрафних санкцій підприємствам за наднормативні викиди залежно від прибутку [23].

Екологічний пікет викликав широкий резонанс у Запоріжжі. У цілому вимоги протестуючих визнавались громадськістю як цілком справедливі. Однак сама форма акції викликала негативну реакцію серед певного числа жителів міста, міської влади, керівництва підприємств та правоохоронних органів. Головний інженер коксохімічного заводу В. Рудчівський заявив: "Цей безглуздий вчинок нікому не потрібний. Він не принесе нічого, крім шкоди" [24]. Самі учасники пікету відзначали, що населення міста без достатнього ентузіазму ставилось до їхньої акції.

У той же час на підтримку вимог пікетувальників виступили деякі депутати міської ради. Так, Марина Чернишова, член запорізького відділення Всеукраїнської екологічної асоціації "Зелений світ", депутат міської ради, у своїй заяві так прокоментувала дії учасників акції протесту: "Вони кинули виклик могутньому промислового комплексу. Живучи за законами совісті, вони виступили проти хаосу, свавілля, безвідповідальності. Хтось називає їх вчинок подвигом, хтось – хуліганством. Вони самі називають себе анархістами. Але нам здається, що в першу чергу вони християни, для яких усі люди браття" [25].

Міська влада вимушена була якимось чином відреагувати на події, що розгортались навколо коксохімічного заводу. 25 липня 1991 р. Запорізький міський виконавчий комітет скликав погоджувальну раду, на якій обговорювались проблеми охорони навколишнього середовища в місті та захисту довкілля. Присутніми на раді були й учасники акції. Головним питанням ради було припинення переробки кам'яновугільної смоли, що могло знизити викиди бензопірену – небезпечної канцерогенної речовини. Однак головний інженер "Коксохіму" В. Рубчевський наполягав на тому, що це виробництво повинно існувати. За його словами, при скороченні виробництва на 45% скорочення викидів буде складати лише 1,6 т [26].

Група депутатів на чолі з М. Чернишовою вимагала всебічного розгляду вимог учасників екологічного пікету і прийняття конкретного рішення. Присутній на засіданні колишній працівник "Коксохіму" Іван Бевз запропонував свою допомогу в складанні плану оздоровлення екологічної ситуації на заводі [27].

Депутати охарактеризували складену раніше програму із захисту довкілля на коксохімічному заводі як таку, що цілком не виправдала себе, та скеровану на викачування з республіканського і місцевого бюджетів великих коштів, які не йшли на природоохоронну діяльність, а осідали в кишенях керівників підприємства. Жорсткій критиці була піддана діяльність обласного комітету з охорони природи на чолі з Едуардом Васильчишиним. Зокрема, зазначалось, що комітет не застосовує проти екологічно шкідливих підприємств усіх наявних в його розпорядженні важелів впливу. Під час засідання виникла жорстка суперечка представників пікету з прокурором з екологічних питань Запорізької області Білоусом. Після деяких його образливих випадів на адресу анархістських організацій учасники екологічної акції покинули раду з метою і далі продовжувати пікетування коксохімічного заводу. За підсумками тригодинного засідання погоджувальної ради було прийнято рішення почати підготовку рішення про призупинення роботи ряду екологічно небезпечних виробництв. Однак, конкретні терміни і умови виконання даного рішення обговорені не були [27].

6 серпня 1991 р. мешканці екологічного табору біля "Коксохіму" вирішили вдатися до більш рішучих дій. О восьмій годині ранку вони фактично захопили приміщення заводоуправління і звели в ньому барикади. Увірвавшись до приймальні директора заводу, пікетувальники почали телефонувати до міських газет. Між працівниками заводу і пікетувальниками виникли сутички, що дійшли до фізичних побиттів останніх [28].

Прокурор Заводського району Запоріжжя Олег Скиданов заявив, що дії учасників акції підпадають під статтю 187, пункт 5 Кримінального кодексу УРСР (захоплення державних, або громадських установ. Строк позбавлення волі – до п'яти років). Міліція затримала 20 чоловік, було

порушено кримінальну справу. Активістам пікету довелося покинути приміщення заводоуправління [28].

Дії пікетувальників викликали неоднозначні оцінки серед громадськості. Визнаючи хуліганський характер акції в заводоуправлінні, запорізький журналіст Н. Горшко зазначив, що іншими шляхами неможливо звернути увагу влади до екологічних проблем міста [28].

Ситуація, що склалася навколо екологічної акції протесту, потребувала втручання з боку республіканської влади. До Запоріжжя були відряджені голова республіканського комітету з металургії Костянтин Котов та заступник міністра охорони навколишнього середовища Віктор Рибчук. Високопосадовці рекомендували всім причетним до екологічної проблеми підприємствам провести термінову експертизу шкідливих викидів і за необхідності призупинити виробництво [29].

Тим часом учасники екологічного табору оголосили голодування на площі Фестивальній, яке продовжувалося до 10 серпня.

Необхідно відзначити, що внаслідок перебування в безпосередній близькості до екологічно несприятливої зони у багатьох мешканців наметового містечка погіршився стан здоров'я. Після тижня пікету четверо учасників вимушені були покинути акцію. В них спостерігались приступи задихи, запаморочення, загальна слабкість [30].

9 серпня 1991 р. за вимогою обласного комітету охорони природи була призупинена діяльність смолоперегінного цеху на коксохімічному заводі [31]. Наступного дня Запорізька обласна прокуратура відмовилась порушувати кримінальну справу проти пікетувальників "за відсутністю складу злочину" [29].

12 серпня на екологічному мітингу жителів міста на площі Фестивальній було запропоновано проголосити учасників пікету Почесними громадянами міста Запоріжжя [32].

Після початку путчу ДКНС 19 серпня 1991 р. екологічний табір вимушений був згорнути пікетування, через небезпідставні побоювання учасників, що в умовах надзвичайного стану проти них може бути застосована сила. Екологічна акція протесту припинилася [33].

Головним результатом "пікету на трубах" стало те, що нарешті не тільки місцева, а республіканська влада звернула увагу на екологічні проблеми міста Запоріжжя, що накопичувалися протягом десятиліть.

По суті, екологічний неформальний рух в Запорізькій області став першим виявом національного відродження народу, пробудженням інтересу суспільства до природи й історії рідного краю.

Проте неурядовий екологічний рух не був позбавлений деяких недоліків:

- невелика включеність громадського суспільства області у структури екологічних рухів;
- невисокий рівень консолідації зусиль між різними екологічними неформальними об'єднаннями;
- відсутність наукового підходу у природоохоронній діяльності [34].

Отже, період другої половини 1980-х – 1991 рр. характеризувався загостренням екологічних проблем в Україні в цілому та у Запорізькій області зокрема. Цей фактор, а також суспільно-політичні зміни в державі та нездатність державної партійно-бюрократичної машини вирішити екологічні питання призвели до виникнення такого нового суспільного феномену, як опозиційний екологічний рух. На хвилі демократичних змін у суспільстві активістам-"зеленим" вдалося привернути увагу громадськості до екологічних проблем області, довести необхідність боротьби за чисте довкілля, використовуючи не тільки природоохоронні, а й політичні засоби. Особливостями екологічного руху були непідпорядкованість партійно-бюрократичній владі, намагання вирішити екологічні питання, спираючись на зусилля громадськості, поступова політизація екологічної активності тощо.

Масштаб екологічного руху та активність мешканців Запорізької області, продемонстрована ними у період другої половини 1980-х рр., різко пішла на спад після проголошення незалежності України. Складний комплекс соціально-економічних проблем на тривалий час віддалив питання захисту довкілля від злободенних. Залишається сподіватися, що покращення економічної ситуації в регіоні спричинить ренесанс екологічної активності громадян на більш розвинутих демократичних засадах.

Джерела та література

1. Нестеренко А.І. Екологічні проблеми м. Запоріжжя. – Дніпропетровськ, 1993.
2. Мельник Л.Г. Україна – зона екологічного лиха. – Харків, 1992.
3. Пальм А.В. Брехня на душу населення. – К, 1989.
4. Васюта С.І. Соціально-екологічні проблеми України 70–90-х рр.: Автореф. дис... докт. істор. наук: 07.00.01. – К., 2006.
5. Костенецкий М.Г., Грибненко Г.Б. Эхо Чернобыля в Запорожье. – Запорожье, 1996.
6. Борейко В.Е. Белые пятна истории природоохраны. СССР, Россия, Украина: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1.

7. Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). – Запоріжжя, 2009.
8. Доповідь про стан навколишнього середовища Запорізької області і засоби покращення екологічної ситуації. – Запоріжжя, 1988.
9. Левчук К.І. Екологічний рух в Україні (друга половина 80-их – початок 90-их рр. XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2003. – Серія: історія. – Вип. V.
10. Филиппов В.С. Где раки зимуют: Осуществление программы “Биосфера” предприятиями г. Запорожья // Комсомольское знамя. – 1987. – № 3.
11. Саппа М. Екологічний рух: короткий нарис розвитку // Політологічні читання. – 1995. – № 2.
12. Костенецкий М.Г., Грибненко Г.Б. Влияние Запорожской АЭС на окружающую среду. – Запорожье, 1996.
13. Григор'єв С. “Законі діти” перебудови // Комсомолец України. – 1989. – 18 березня.
14. Общественная эко-активность в Запорожской области // Экология и права человека. – 2002. – 21 января.
15. Кулагін Л. Діяти ініціативно, спираючись на громадськість // Запорізька правда. – 1988. – 8 червня.
16. Огнев А. Предложил директор неформалам // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 3 октября.
17. Жаров В. Запорізькі мости: від царя до президента // Просто. – 2007. – № 4.
18. Невський С. Який проект кращий? // Запорізька правда. – 1988. – 20 березня.
19. Зелени: все тільки починається // Зелений світ. – 1990. – № 12.
20. Шибко В.Я. Екологія і політика. – К., 1991.
21. Державний архів Запорізької області.
22. Обращение к участникам акции протеста и другим членам экологического лагеря // Запорозька Січ. – 1991. – 27 липня.
23. Пресс-релиз экологического лагеря протеста. 19.07.1991 г. // Архів Ф. Г. Турченка
24. Кулагін Л. Діяти ініціативно, спираючись на громадськість // Запорізька правда. – 1988. – 8 червня.
25. Хто захистить Хортицю?! // Блиц-Запорожье. – 2004. – № 26.
26. Гулый Ю. Труба зовет на эшафот // Комсомольская правда. – 1991. – 9 августа.
27. Фортунин В. В начале века – мода на “зеленый” // Хортицкий бизнес-клуб. – 2001. – 18 января.
28. Горошко Н. Баррикады в заводоуправлении // Рабочая газета. – 1991. – 9 августа.
29. Сушко Г. Семь дней в кратере вулкана // Комсомольское знамя. – 1991. – 13 августа.
30. Сушко Г. Экологическая акция: каково здоровье её участников? // Запорізька Січ. – 1991. – 31 липня.
31. Слет пишет с труб // Рабочая газета. – 1991. – 7 августа.
32. Вережкин А. Прилежных борцов за чистый воздух г. Запорожье сделали запорожцами. Правда почесными // Запорізька Січ. – 1991. – 14 серпня.
33. Тюрин А. Ультиматум... с трубы // Спасение. – 1991. – № 8.
34. Истомин Н., Сафронов А. Экологическое движение: каким ему быть? // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 10 марта.

Summary

The article is devoted to the investigation of ecological problem in Zaporiz'ka region in the second half of 1980-ies – 1991. The influence of Rebuilding (Perestroika) and publicity on ecological censure relaxation and giving true account of environmental situation are analyzed. The questions of building bridges across the Khortyt'sa island, resonant action “Picket on the Pipes” in 1991, activities of local authorities and non-formal oppositional organizations concerning ecological problems of the region are described.

Т. Г. Савчук

СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА П'ЯТИДЕСЯТНИКІВ У ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Українське суспільство церкві довіряє більше, ніж державним та суспільним інститутам. Результати дослідження, що провела компанія GfK Ukraine у березні 2009 р., свідчать: найбільшою довірою у населення України продовжує користуватись церква. Про це заявило 61,2% опитаних [1].

Безумовно, психологічна підтримка, що надається церквою, пропаговані високі духовні цінності обумовили поважне ставлення населення. Однак, на нашу думку, причини стійкої популярності церковних інституцій необхідно шукати і в інших площинах діяльності конфесій.

Звернення до соціальної практики Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської-п'ятидесятників (ЦХВС) є актуальним у зв'язку з посиленням ролі цієї конфесії у суспільному житті.